

NERİK VE HAKMIŞ HAKKINDA*

Şafak BOZGUN**

ORCID: 0000-0001-8406-2601

Makale Bilgisi

Başvuru: 04 Mayıs 2020
Kabul: 23 Mayıs 2020

Article Info

Received: May 04, 2020
Accepted: May 23, 2020

Öz

Nerik ile Hakmiş, Hitit devletinin kuzey bölgesi yerleşim yerleri arasında en önemli statüye sahip kentler arasındadır. Özellikle Nerik ve Hakmiş'in bulunduğu bölgelerde, Kaşka kabile toplulukları ile etkin bir mücadele sürdürmeye çalışan Hititler'in uzun yıllar çok da başarılı olamadığı metinlerde yer alan bilgilerde görülebilmektedir. Uzun bir dönem Hitit otoritesinden uzak kalan Nerik kenti, özellikle III.Hattuşili'nin bölgede uyguladığı farklı politikalar ve uygulamalar ile Hitit siyasi tarihinde önemli bir rol üstlenmiştir. III.Hattuşili başta Nerik ve Hakmiş olmak üzere bölgedeki birçok kenti imparatorluk için yarar sağlayacak noktaya getirmiştir. Hakmiş kenti ise idare merkezi konumundadır ve Nerik kenti, Kaşkalar'ın eline geçtiğinde, onun kültü Hakmiş'e taşınarak uzun süre geçici bir kült merkezi olmuştur. Hakmiş'te yerel bir krallık geleneğinin sürdürülmüş olmasının temelinde kuşkusuz onun bölgeye hakim jeopolitik konumu etkili olmuştur. Yaklaşık 350 yıl Kaşka işgali ile, Hititler tarafından terk edilmek zorunda kalınan Nerik, imparatorluk döneminde III.Hattuşili'nin bölgede uyguladığı hem askeri hem de barışçıl politikalar sonucu tekrar Hititler'in eline geçmiştir. Nerik ve Hakmiş'in bulunduğu bölgelerde hakimiyet

* Bu çalışma, 2019 yılında tamamlanan "III.Hattuşili Devrinde Nerik ve Hakmiş Memleketleri" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Söz konusu her iki kentin ve bölgenin coğrafyası ve lokalizasyonu üzerine araştırmamız ("Nerik, Hakmiş ve Yakın Çevresinin Lokalizasyonu Hakkında, *DTCF Dergisi* 59.1 (2019): 152-180) yayınlandığından bu çalışmada yeniden değinilmemiştir.

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hititoloji Anabilim Dalı, sbozgun@ankara.edu.tr

sorunlarının çözümü ise, imparatorluğun Anadolu, Kuzey Suriye ve Mısır politikalarını etkileyen en önemli unsurları arasında yer almıştır. Bu araştırmada her iki kentin Hitit tarihindeki statüleri ile önemlerine açıklık getirilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nerik, Hakmiş, Kuzey Anadolu, Kaška, III.Hattuşili, Hititler

Abstract

About Nerik and Hakmiş

Nerik and Hakmiş were among the most important cities in the northern part of the Hittite homeland. Especially in the region where Nerik and Hakmiş are present, Hittites who tried to maintain an active struggle with the Kaška tribal communities had not been successful for many years, it can be seen in the information contained in the text. The city of Nerik, which had been away from the Hittite authority for a long time, played an important role in the history of the Hittites, especially with the different policies and practices implemented by the Hattuşili III in the region. Hattuşili III had brought many cities in the region to the point where they are useful for the empire, chiefly Nerik and Hakmiş. The city of Hakmiş is administrative center, and when the city of Nerik was taken over by the Kaška, his cult moved to Hakmiş and established a temporary cult center for a long period of time. Without doubt, in the basis of maintaining a local kingdom tradition in Hakmiş, its dominant geopolitical position was influential. The city of Nerik, which had to be abandoned by the Hittites with the occupation of the Kaška for about 350 years, came back into the hands of the Hittites as a result of both military and peaceful policies implemented by the Hattuşili III in the region. The solution of the problems of sovereignty in the regions where Nerik and Hakmiş was among the most important elements affecting the policies of the Empire in Anatolia, Northern Syria and Egypt. These studies aimed to clarify the status and importance of both cities in Hittite history.

Key Words: Nerik, Hakmiş, North Anatolia, Kaška, Hattuşili III, Hittites

Hititçe metinlerde Eski Hitit dönemi ile birlikte *Nerik* ve *Hakmiş* memleketlerinin adlarına rastlanılsa da, Asur Ticaret Kolonileri dönemi metinlerinde her iki kent adı da şimdiye kadar tespit edilmemiştir. Ancak Hattice *Na/erak* adının *Nerik* ile devam ettiği dikkate alındığında, kentte yerleşimin Hitit öncesinde de olduğu anlaşılmaktadır. *Nerik*, *Arinna* ve

Zippalanda kentlerindeki görevlilerin bazı yükümlülüklerden muaf olması, onların ayrıcalıklı statüsünü ve Hatti geleneklerine yakınlıkları ile de temsil ettikleri yerel kültürlerin Hitit kültüründeki özel önemlerini gösterir¹:

(58-59) *Nerik*'te sorumlu/görevli ...ada[mı] (ve) kim *Ar[inna]*'da, *Ziplanta*'da rahip ise tüm (bu) kentlerde (60) onların evleri (*luzzi*'den) muafır ve onların ortakları (ise) *luzzi*'yi yeri[ne getirirler].

Çoğunlukla imparatorluk dönemi metinlerinde geçmişe dönük anlatımlarda geçen *Nerik* adı, Eski Hitit dönemine ait yerel kutlamalar ve dini törenler için oluşturulmuş bir erzak listesinde (KBo 16.72+KBo 16.73²); bayram ritüellerinde (Tanrı *Nerak*, KBo 20.35 6'; *Nerik* kenti, KBo 34.14 III 6'; KBo 30.37 IV 1³) ve *Nerik*'in arınmasına yönelik bir ritüel metninde (IBoT 2.121 öy.8⁴) görülmektedir.

Hitit yönetim merkezinden uzaklaştıkça kentler hakkında edinilen bilgilerinin azalması, *Nerik*'in konumu ve önemi dolayısıyla geçerli değildir. III.Hattuşili için iktidarını sağlamlaştırıcı bir yönü olması açısından, merkeze nispeten uzak diğer yerleşimlerden farklı olarak *Nerik*'in tarihini ve kaderini aktaran çok sayıda belge bulunmaktadır⁵. Bu tarihi metinlere değinecek

¹ Hitit yaşamındaki devamlılığı konusunda önemli kült merkezlerini oluşturan Hatti kökenli *Arinna*, *Zippalanda* ve *Nerik* kentlerinde görevli ruhani sınıf yasalarca koruma altına alınarak vergiden muaf tutulmuşlardır: CTH 291.I.a.A KBo 22.62+KBo 19.1+KBo 19.1a+KBo 6.2+KBo 22.61 II (58) [LU]K³.Kl.E ku-iš URU³Ne-e-ri-ik-ki ta-ru-uh-zi ku-iš URU³A-[ri-in-ni] (59) [k]u-iš URU³Zi-ip-la-an-ti LU³SANGA-eš I-NA URU³DIDL hu-u-ma-an-[i] (60) E^{HLA}-ŠU-NU EL-LU Ü^{LU}.MES³HA.LA-ŠU-NU lu-uz-zi ka[r-pi-an-zi], A.Harry Hoffner, *The Laws of the Hittites. A Critical Edition* (Leiden-New York-Köln: Brill, 1997), 61; Oğuz Soysal, “Hattice metinlerde dört önemli kent ve bunların rahipleri”, D.Groddek, M.Zorman (ed.) *Tabularia Hethaeorum-Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag* (DBH 25) (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007), 657.

² Erich Neu, *Althethitische Ritualtexte im Umschrift* (StBoT 25). (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980), 26vd.

³ Krş. KBo 20.35; KBo 30.37 metin duktusu Orta Hitit dönemine de ait olabilir, Neu, *Althethitische Ritualtexte*, 134vd.; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 55* (Dresden: Verlag der TU Dresden, 2002), 44.

⁴ Şafak Bozgun-Savaş Ö.Savaş, “CTH 676 Nerik Kenti Arınma Ritüeli”, *Archivum Anatolicum* 11.1, (2017): 75-96.

⁵ CTH 383 KUB 21.19+KUB 14.7+KBo 52.17+338/v III 13-15, Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion* (Handbuch der Orientalistik, Leiden: E.J.Brill, 1994), 594; E.Rieken et al.(ed.), *hethiter.net*:CTH 383.1 (INTR 2016-01-18). CTH 671 KUB 36.89 ay.12-14 Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, 655; Volkert Haas, *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte* (Roma: Papstliches Bibelinstitut, 1970), 140vd.; Ali Dinçol-Jak Yakar, “Nerik Şehrinin Yeri Hakkında”, *Belleten* 38, (1974): 565, 569; James G.Macqueen, “Nerik and its Weather-God” *Anatolian Studies*, *Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara* 30, (1980): 180vd.; Ahmet Ünal, *Hattuşili III. Teil 1: Hattuşili bis zu seiner Thronbesteigung* (Texte der Hethiter 3/4) (Heidelberg: Carl Winter, 1974), 429vd.; Ahmet Ünal, *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi Puduhepa ve Zamani* (Ankara: Hitit Üniversitesi, 2014), 329; CTH 676.1.A

olursak, III.Hattuşili'nin geçmişe dönük anlatımlarına göre *Nerik* (II.)Hantili döneminde⁶ Kaška kabile topluluklarının saldırısına uğramıştır⁷:

(46-47) ... (Hantili zamanından (beri) boş/mahvolmuş olan *Nerik* kentini)
(48) [(ve onu yeniden in)şa (ettim)]. *Nerik*'in (49) [(etrafında olan memleketleri *Nera*'yı ve *Hašt*)*jira*'yı (50) [(sınır) y]ap[tım ...

IV.Tuthaliya da kentin 400/500⁷ yıl kadar önce (II.)Hantili zamanında Kaşkalar tarafından işgal edilerek Hitit hakimiyetinde olmadığını aktarmaktadır⁸:

(2) ve *Nerik* kentini [Kaška]lar (3) Hantili'nin huzurunda(/zamanında) mah[vetmişlerdi]. (4) ve eskiden 400⁷ yıl x [(5) boş dur[du].

Nerik, Kaška kabile topluluklarınca oldukça uzun bir süre işgal edilmiş ve Hitit yönetiminden uzak kalmıştır. Hitit-Kaška ilişkilerinin tarihsel süreci de “*Nerik*'in hakimiyeti ve onun bulunduğu bölge”nin ekseninde yüzyıllarca sorunlu bir şekilde devam etmiştir. I.Şuppiluliuma'nın kahramanlıklarının aktarıldığı metinde⁹ ise *Nerik*'in I.Muwatalli'nin krallığında kaybedildiği belirtilmektedir¹⁰:

IBoT 2.121 7'-10', Şafak Bozgun-Savaş Ö.Savaş, “CTH 676 Nerik Kenti Arınma Ritüeli”, 75-96.

⁶ KUB 1.1 ay.III 46'-47'; KUB 25.21 III 2-5, (Genel olarak) Alluwanna'nın oğlu^(?) II.Hantili'nin Kaška akınlarına karşı koyamayarak toprak kaybettiği; *Nerik* ve *Tiliura* kentlerinin de bu kral döneminde kaybedildiği değerlendirilmektedir bu konuda tartışmaların bibliyografyası için bkz. Bozgun ve Savaş, “CTH 676 Nerik Kenti Arınma Ritüeli”, 76 ve dn.2.

⁷ CTH 81 1304/u+1683/u+1956/u+KUB 1.1+KUB 19.60+KUB 19.61+KUB 26.44+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.63+KUB 19.62 III (46) ... (nu ^{URU}*Ne-ri-ik-ka₄-aš*) (47) [(*ku-it IŠ-TU U₄-UM^mHa-an-ti-li ar-ha har-ga-an-za e-eš-t*)]a (48) [(*na-an EGIR-pa ú-e-*)*da-ah-(hu-un)* (KUR.KUR^{MES}-ya *ku-e I-N*)]A ^{URU}*Ne-ri-ik* (49) [(*a-ra-ah-za-an-da e-eš-ta* ^{URU}*Ni-e-ra-an* ^{URU}*Ha-aš-t*)]*i-ra-an* (50) [(ZAG-an) *i*]-*ya-n[u-un* ..., Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung* (StBoT 24) (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1981), 20; Itamar Singer, “Who Were the Kaška?”, *Phasis* 10, (2007): 167.

⁸ CTH 524.1 KUB 25.21 III (2) nu ^{URU}*Ne-ri-ik-ka₄-an* LÚ^{MES} [*Ga-aš-ga-aš*] (3) PA-NI ^m*Ha-an-ti-DINGIR^{LIM} har-ga[-nu-wa-an har-kir]* (4) nu *ka-ru-ú* 4³ ME MU^{KAM} x[(5) *dan-na-at-te-eš ki-it-t[a-at]*, Einar von Schuler, *Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien* (Berlin: Walter de Gruyter, 1965), 186-187.

⁹ Jörg Klinger, “Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit”, *Eothen* 11, (2002): 449; Boaz Stavi, *The Reign of Tudhaliya II and Šuppiluliuma I. The Contribution of the Hittite Documentation to a Reconstruction of the Amarna Age* (THeth 31) (Heidelberg: Winter, 2015), 150-151; metnin I.Tuthaliya'nın Yıllıklarına ait olabileceği de önerilmektedir, bkz. H.Gustav Güterbock, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies* 10 (1956): 49-50; Onofrio Carruba, “Muwatalli I.”, *X.Türk Tarih Kongresi*, (1990): 543-545; Jacque Freu, “De l'ancien royaume au nouvel empire. Les temps obscurs de la monarchie hittite”, *2 Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia* (1995): 136-137; Stefano de Martino, “Hittite

(5') [Hatti memleketinin bir parçası] olan *Nerik* [me]mleketi(ni) (6')] düşman (Kaşkalar), kral Muwatalli'nin huzurunda(/zamanında elinden) aldı. (7')]x sınırları [almayı] istedi ...

§ (21') [(Ayrıca babam, *Pi*)*qainariša* i]çerisine gitti. *Pi**qainari[ša]* memleketini (22') ve [*Kat*]*timuwa* kentini tamamen yaktı.

Metnin kırık olmasından dolayı içeriği tam olarak anlaşılamasa da I.Muwatalli bu kabile topluluklarına karşı *Nerik* memleketi yakınlarında savaşmıştır¹¹. Yine Muwatalli adına rastlanan diğer tarihi içerikli bir fragmanda ise *Nerik* ile birlikte *:kulani(ya)-* fiili geçmektedir¹²:

(1) [ve] bizzat Muwatalli x[(2) *Nerik* kentine[(3) (başarılı bir biçimde) bitireceğim/tamamlayacağım x[(4) eski/önce[ki ...] ...dığında[(5) memleketler x[

III.Hattuşili ve IV.Tuthaliya'nın aktardıklarının aksine *Nerik*'in Kaşka kabile topluluklarınca işgalini I.Muwatalli dönemine tarihlendirmemiz gerekmektedir. Bu belgelere göre II.Hantili döneminde kaybedilen *Nerik*, I.Muwatalli'nin krallığında¹³ ya da hemen öncesinde kısa bir süreliğine de olsa Hitit hakimiyetindedir. Diğer yandan Telipinu sonrası

Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III", *Altorientalische Forschungen* 32, (2005): 293, 294.

¹⁰ CTH 40 IV.4.A KBo 50.11+KUB 21.10 ay.IV (5') KJUR ^{URU}*Ne-ri-ik-ka₄ ku-it* (6')] A-NA PA-NI ^{MI}NIR.GÁL LUGAL-i ^L[^U]KUR *ar-ha da-a-aš* (7') -a]š ZAG^{HLA}-uš [*da-an-na*]¹⁰ *ša-an-ha-at-ta* ... § (21') [(A-BU-YA-ma ^{URU}Pi)-*qa-i-na-ri-ša a*]n-da-an pa-it nu KUR ^{URU}Pi-*qa-i-na-ri-ša*] (22') ^{URU}*Kat-ti-i*t²-*ti-mu-wa-an-na ar-ha wa-ar-nu-ut*, H.Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", 117vd.; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 50 (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 28)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008c), 9-11, 110vd.; F.Giuseppe del Monte, *L'opera storiografica di Mursili II re di Hattusa, Vol. I: Le gesta di Suppiluliuma* (Pisa: Edizioni Plus, 2009), 127vd.; *Dupl.KBo 22.9*.

¹¹ Horst Klengel, *Geschichte des hethitischen Reiches* (Handbuch der Orientalistik, Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999), 103 vd.; Jörg Klinger, "Die hethitisch-kaşkäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit", 449; Detlev Groddek, "Die neuen Fragmente der Deeds of Šuppiluliuma. Vorläufige Bemerkungen", *Res Antiquae* 5, (2008a): 112.

¹² CTH 214.7 KUB 21.20 (1) [*nu*]-za ^{MI}NIR.GÁL-iš x[(2) A-NA ^{URU}*Ne-ri-ik*] (3) *:ku-la-ni-wi₅* x[(4) GIM-an an-na-al[- (5) KUR.KUR^{HLA} e[-, Jörg Klinger, "Die hethitisch-kaşkäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit", 449; Metnin, I.Šuppiluliuma'nın icraatlarına ya da I/II.Tuthaliya'nın Yıllıklarına ait olabileceği yönünde farklı görüşler de vardır, Stefano de Martino, "Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III", 293-294; Stavi, *The Reign of Tudhaliya II and Šuppiluliuma I.*, 150-151; *:kulani(ya)-* "tamamlamak, sona ermek; mükafatlandırmak", CLL, 106; HED (K), 237; Ahmet Ünal, *Hittite-Türkçe Türkçe-Hittite Büyük Sözlük* (Ankara: Bilgin Kitabevi, 2016), 290.

¹³ Bu döneme ait kralların kronolojik sırasını ve adlarını bazı kurban listeleri, bağış belgeleri ve mühür baskılarından öğrenmekteyiz. Ancak kurban listelerinde adı geçmemekle birlikte II.Huzziya'dan sonra Muwatalli adında bir kişinin (KBo 16.25 Jared Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts* (SBL Dissertation Series, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 168-181) kısa süre de olsa tahtta geçtiği belgelenmiştir.

yeterince belgelenememiş Orta Krallık döneminin kargaşalı süreci değerlendirildiğinde, imparatorluğun ilk dönem krallarınca II.Hantili adının anılmamasının bilinçli bir tercih olabileceği de dikkate alınmalıdır. Bu dönem sonrasında ise *Nerik* ile ilgili bilgiler daha da netleşmektedir. I.Arnuwanda ve Aşmunikal'in "Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na Dua"sında, *Nerik*, *Hurşama*, *Kaštama*, *Šerišša*, *Himuwa*, *Taggašta*, *Kammama*, *Zalpuwa*, *Kapiruha*, *Hurna*, *Dankušna*, *Tapašawa*, *Tarukka*, *Ilaluha*, *Zihhana*, *Šipidduwa*, *Wašhaya*, *Patalliya* memleketlerinde Tanrıların hediyelerinin yağmalandığı, kült görevlilerinin esir/sürgün edildiği ve kült eşyalarının götürüldüğü, tapınaklarının ise tahrip edildiği belirtilir¹⁴. Eski Hitit dönemi ve öncesinde ayrıcalıklı bir kült kenti olan *Nerik*, Hitit yönetiminden uzak kaldığı süre içerisinde, Kuzey Anadolu'da bulunan diğer kent tapınakları ile birlikte yerle bir edilmiş ve yağmalanmıştır.

İmparatorluğun ilk dönemlerinden itibaren bölgede çeşitli askeri faaliyetlerin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. IV.Tuthaliya'ya ait olduğu düşünülen bir metne göre, büyükbabası II.Murşili *Nerik*'e kadar ulaşmıştır¹⁵:

(6')] Babamın [babas]ı Murşili[(7') g]üçlü (bir) kraldı, ve[(8')] vermişti ve bizzat memleketi[(9')] fakat [*Ne*]rik kentini[(10')]x süreklili soruşturdu/ara(ş)trdı x[(11')]x

III.Hattuşili'ye ait metinlerde de babası II.Murşili ve ağabeyi II.Muwatalli *Nerik*'te Tanrıların bayramlarını kutlamışlardır¹⁶:

(x+1)] Murşili, (2') [Kahraman Büyük Kral, *Ner*]ik kentine gitti. Bizzat Tanrının (bayramını) ya[ptı. (3') [*Ner*]ikliler'e kötül]ük yapmadı/tasarlamadı. (4') [Ayrıca o tarla(ları), arazileri, bağ]ları ve bahçeleri bağışladı/(bıraktı). (5') [Ancak onların memleketlerini] tamamen mahvetti. (6') Kahraman Büyük

¹⁴ CTH 375.1.A KUB 17.21+KBo 52.14+KBo 51.16+KBo 55.32 II 20'-27', Itamar Singer, *Hittite Prayers* (Atlanta: SBL, 2002), 43-44; Yasemin Arıkan, "Hitit Duaları", *Anadolu/Anatolia Anı-Armağan Serisi Ek Dizi* III.3, (2019): 35; Şafak Bozgun, "Nerik, Hakmiş ve Yakın Çevresinin Lokalizasyonu Hakkında", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 59.1, (2019): 153.

¹⁵ CTH 214.2 KUB 31.14 (6') A-B]I A-BI-YA ^mMur-ši-DINGIR^{LIM}-i[(7') ša]r²-ku-uš LUGAL-uš e-eš-ta nu[(8')]x pi-ya-an har-ta nu-za KUR[(9') URU]e-ri-ig-ga-an-ma URU-an[(10') -z]i ša-an-hi-eš-ki-it n[a- (11')]x-it, Haas, *Der Kult von Nerik*, 8; Pierre Cornil-René Lebrun, "La restauration de Nêrik (KUB XXI 8, 9 et 11= Cat. 75)", *Hethitica* 1, (1972): 16.

¹⁶ CTH 101.1 KUB 21.8 öy.II (x+1)] ^mMur-ši-DINGIR^{LIM} (2') [LUGAL.GAL UR.SAG I-NA URU]Ne-ri-ik pa-it nu-za DINGIR^{LUM} i-[ya-at (3') [A-NA LÚ^{MES} URU]Ne-ri-ik HU]L-lu Ú-UL ták-ke-e-eš-ta (4') [A.ŠĀ A.GĀR^{HLA}-ma-aš^{GIS} GEŠTIN^{HLA}]A^{GIS} KIRI^{HLA}-ya :hu-u-wa-an-ta-at-la-a-it (5') [KUR.KUR^{HLA}-ma-aš-ma-aš] kat-ta ar-ha har-ga-nu-ut (6') [^mMu-wa-at-ta-al-li LUGAL.]GAL UR.SAG I-NA URU]Ne-ri-ik (7') [pa-it nu-za I-NA URU]Ne-ri-ik DINGIR^{LUM} i-ya-at ..., Pierre Cornil-René Lebrun, "La restauration de Nêrik (KUB XXI 8, 9 et 11= Cat. 75)", 15-30.

[Kral Muwatalli] *Nerik* kentine (7') [gitti. ve bizzat]*Nerik* [kentinde] Tanrının (bayramını) yaptı ...

Tawagalawa mektubundan bilinen Piyamaradu şahıs adı ile *Iyalanda* memleketi adı "*Nerik* kenti meselesi"⁽²⁾ nin bahsedildiği tarihi içerikli bir fragmanda birlikte geçerler¹⁷:

(x+1)] x [(2')]x tapınaklar x[(3')] *Ner[ik]* kenti meselesi⁽²⁾ § (4') v]e [Kup]anta-Kurunta[(5')] tuttu. Sonra⁽⁹⁾ [(6')]destekledi. ... memleketi kralı [(7') Piyamar]adu *Iy[alanda]* memleketi [(8')] tamamen yaktı⁽⁹⁾ [(9')] *Pita*[...] memleketi [(10')] ve onun arkasında düşm[an

Bu bilgilere göre birçok Hitit kralı *Nerik*'e ve yakın bölgesine gitmiştir. Ancak bölgenin tam olarak yeniden hakimiyet altına alınması, inşa süreci ve kült uygulamalarındaki yeniliklerin başlangıcı kuşkusuz III.Hattuşili ile mümkün olmuştur. Bölgede düzenlenen sefere ait bir fragman (CTH 215 KBo 50.172¹⁸) ile III.Hattuşili'nin seferlerinden bahseden iki fal metni (KUB 5.1+KUB 52.65; KUB 40.106)¹⁹, kentin ve yakın çevresinin doğrudan ya da dolaylı olarak fethine dair ayrıntılı bilgiler içermektedir. *Nerik*'in ele geçirilmesinde III.Hattuşili'nin oynadığı önemli rol bir süre sonra iktidarı için bir propaganda aracına dönüştürülmüştür²⁰:

(6) ve siz *Nerik* memleketi bölgesinde aynı şekilde (7) yerleşeceksiniz ve onlar aynı şekilde bereketli/gebe (olacaklar). (8) Önceden kral olanlar (9) ve *Nerik*'in Fırtına Tanrısı huzurunda (10) [gü]nah işlemiş(ler)di. O bizzat (11) [uzak]laşmıştı ve *Nerik* kentini (12) [hiç kimse tu]t(a)madı/alamadı. Ben

¹⁷ CTH 214.8 KBo 27.4(+KBo 27.3 (x+1)]x-ar²-x[(2')]x-an É^{MES} x[(3')]-]x-ka/INIM⁽²⁾ URU*Ne-r[i-ik]* § (4') *Ku-pa-]an-da-^DLAMMA-y[(5')]e-ep-ta EGIR-[an² (6') EGIR-an] ti-ya-at LUGAL KUR [(7') *Pi-ya-ma-r]a-du-uš KUR URU^UI-y[*a-la-an-da* (8')] ar-ha wa-arn[u-ut⁽²⁾ (9')] KUR URU^U*Pi-ta*[- (10')] EGIR-ŠU-ya ku-ru-[ur, Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival, Part I* (StBoT 27) (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), 209; Tawagalawa mektubu (CTH 181 KUB 14.3) hakkında bkz., Maciej Popko, "Zur Datierung des Tawagalawa-Briefes", *Altorientalische Forschungen* 11, (1984): 201; Hoffner, *Letters from the Hittite*, 296-313.**

¹⁸ Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription*. KBo 50, 120.

¹⁹ Ünal, *Hattuşili III*. (2), 40-93, 130; H.Richard Beal, "Seeking Divine Approval for Campaign Strategy-KUB 5.1+KUB 52.65", *Ktoma* 24, (1999): 41-54; Şafak Bozgun, "Nerik, Hakmiş ve Yakın Çevresinin Lokalizasyonu Hakkında", 152vd.

²⁰ CTH 215 KUB 56.14 ay.IV (6) *šu-me-eš-ša-wa ŠA KUR URU^UNe-ri-ik PÁT-TÍ QA-TAM-MA* (7) *a-še-ša-nu-ut-te-ni nu-wa-ra-at QA-TAM-MA u-ša-an-ta-ra-i* (8) *ka-ru-ú-i-li-iš-wa ku-i-e-eš LUGAL^{MES} e-šir* (9) *nu-wa PA-NI^D URU^UNe-ri-ik ku-iš-ša ku-it-ta* (10) [wa]-aš-ta-an har-ta nu-wa-ra-aš-za *pí-ra-an ar-ha* (11) [tar-na-a]n har-ta nu-wa URU^U*Ne-ri-ik-ka₄* EGIR-pa Ú-UL (12) [ku-iš-ki e]-ep-ta^DUTU^{ŠL}-ma-wa PA-NI^D URU^U*Ne-ri-ik a-aš-ši-an-za* (13) [nu-wa A-NA^D]U URU^U*Ne-ri-ik pí-ra-an EGIR-pa tar-na-aš* (14) [URU^U*Ne-ri-i]k-ka₄-an EGIR-pa e-ep-ta, Johan de Roos, "Who was Kilušhepa?", *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux* 29, (1985-1986): 81; Johan de Roos, *Hittite Votive Texts* (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2007a), 240; CHD (Š): 87; Johann Tischler, *Hethitische Texte in Transkription*. KUB 56 und KUB 57 (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 49) (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016), 19.*

Majeste ise *Nerik*'in Fırtına Tanrısının huzurunda sevilmiş(ti). (13) *Nerik*'in Fırtına [Tanrısı] (ona) izin verdi. (14) [*Nerik*] kentini geri tuttu/aldı.

III.Hattuşili'ye ait bir metinde, Prens Tuthaliya'nın askeri deneyimlerinden övgüyle bahsedilmekte ve liderliği özellikle yüceltilmektedir²¹. Böylece III.Hattuşili, *Nerik*'in fethi propagandasını oğlu IV.Tuthaliya için de kullanmış ve bölgedeki başarılarından dolayı onun *Nerik* Fırtına Tanrısının rahipliğini hak ettiğini göstermek istemiştir²²:

(20)] Hat[ti] x [(21) v[e ar]dından aşağı²³[(22) v[e] *Nerik* [k]entini [(23)]...lar Şa[-]kenti [(24) ve onlar bizzat vergi ile yükümlü [(25) sığırları koyuyorlardı. *Haten*[zuwa memleketi bana düşman^(?)] (26) idi. Onu benim silahımla [saldır]ma[dı]/[vur]ma[dı²]. (27) ve Tuthaliya'yı 12.yılda[(28) ve *Huminteşqa* kentini, *Şu*'hupu[ ] kentini (29) saldırdı/vurdu ve bizzat yardımcı askerler x[(30) ve o çevresini sardı ve *Hatenz*[uwa] kentini [yendi²].

Nerik kentinin tarihsel sürecindeki Kaşka işgali, Eski krallığın ilk dönemlerinden itibaren metinlerde görülen *Hakmiş*²³ memleketinin de kaderini belirlemiştir. *Hakmiş* bu "özel kült merkezi" konumunu *Nerik*'in işgaline borçludur. Bu işgal süresince *Nerik*'in bazı ritüel uygulamalarının

²¹ H.Richard Beal, *The Organisation of the Hittite Military* (Heidelberg: Winter, 1992), 337; Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 472; Philo.H.J.Houwink ten Cate, "The Bronze Tablet of Tudhaliyas IV and its Geographical and Historical Relations", *Zeitschrift für Assyriologie* 82, (1992): 257-258.

²² **CTH 83.1.B** KUB 19.8 (*Dupl.*KUB 19.9) III (20)]^{URU}Ha-[at²-t]i x[ ] (21) n[u EG]IR-an-ta kat²-ta²[(22) n[u^{UR}]U^{UR}Ne-ri-ik-ka₄-an [(23)]-ha-ši-ra-an-zi^{URU} Şa[- (24) na-aş-za ar-kam-ma-na-li-uş [(25) GU₄^{MES} te-eş-ke-er KUR^{URU}Ha-ti-e[n-zu-wa-mu ku-u-ru-ur²] (26) e-eş-ta am-me-la-an^{GIS}TUKUL-iş Ú-UL [GUL-ah-ta²] (27) nu^mDu-ut-ha-li-ya-an ŞA MU 12^{KAM} [(28) nu^{URU}Hu-mi-in-ti-eş-qa-an^{URU}Şu²-hu-pu[- (29) GUL-ah-ta nu-za-kán ÉRIN^{MES} NA-RA-Rİ^{HLA} a-x[(30) na-aş hu-u-ul-li-ya-at nu^{URU}Ha-ti-en-z[u-wa-an tar-ah-ta²], K.Kaspar Riemschneider, "Hethitische Fragmente historischen Inhalts aus der Zeit Hattuşilis III.", *Journal of Cuneiform Studies* 16, (1962): 117; **CTH 386** KUB 36.90+Bo 10317 (öy.15') lu-uk-kat-ta<<-aş>>-kán UD^{KAM}-ti^mDu-ut-ha-li-ya-an (16') tu-e-da-aş a-aş-ši-ya-an-ta-aş pé-e-da-aş (17')^{URU}Ha-ak-miş^{URU}Ne-ri-ik AŞ-ŞUM^{LU}SANGA-UT-TIM (18') iš-kán-zi² ... (öy.15') Ertesi gün Tuthaliya'yı, (16') senin sevgili yerlerin (17') *Hakmiş* (ve) *Nerik*'te rahipliğe seçecekler ..., Haas, *Der Kult von Nerik*, 175-183; René Lebrun, *Hymnes et Prières Hittites* (Louvain-la-Neuve: Centre d'histoire des religions, 1980), 363-365, 369-370; Singer, *Hittite Prayers*, 106-107; E.Rieken et al. (ed.), *hethiter.net*: CTH 386.1 (Expl. A, 10.06.2015).

²³ John Garstang, "Samuha and Malatia", *Journal of Near Eastern Studies* 1-4, (1942): 452; John Garstang-Oliver R.Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (London: Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara, 1959), 18; F.Giuseppe del Monte-Johann Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte* (Wiesbaden: Isd, 1978), 65vd.; F.Giuseppe del Monte, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, *RGTC* 6/2 (Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1992), 22vd.; Metin Alparslan, "Das land Hakmiş: Geschichte, Lokalisation und politische Bedeutung einer hethitischen Metropole", *7.Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 25-31 Ağustos 2008*, (Ankara: 2010): 29vd..

değişikliğe uğraması kaçınılmaz²⁴ olsa da Hititler'in pratik yaklaşımları *Nerik* kültürünün (KUB 28.80 ay.IV x+1-11') *Hakmiš*'te devamlılığını sağlamıştır²⁵. *Nerik*'e coğrafi açıdan en yakın güvenli bölge olan ve nispeten ekonomik boyutuyla da *Nerik*'in özelliklerini taşıyan²⁶ *Hakmiš*, *Nerik* Fırtına Tanrısının yeni kült merkezi olarak seçilmiştir. *Nerik*'in kültürünün *Hakmiš*'e taşınmasının sebebi metinlerde şöyle açıklanmaktadır²⁷:

(5) ve biz Tanrılara sa[ygı]lı olduğumuzdan Tanrıların söz konusu bayramlarına (6) devamlı saygı/özen gösteriyoruz. Fakat *Nerik* memleketini (7) Kaşkalar almış/tutmuş olduklarından biz (8) *Nerik*'in Fırtına Tanrısı ve *Nerik*'in Tanrılarına (9) kurbanları] *Hattuša*'dan *Hakmiš* kentine (10) gönde[re]ğiz ...

§ (20) *Hakmiš* memleketinde yolları tutarlar. (21) *Nerik*'in Fırtına Tanrısına, kurban (olarak) gönderdiğ[imiz] somun ekmekleri, (22) *išpant*[u]zzi-kaplarını, sığırları, koyunları (23) ve onları Kaşkalar yolda yağmalarla[r. (24) ve onları *Nerik*'in Fırtına Tanrısına x] (25) sevk etmezler.

Nerik'in düşman işgali altında olmasından dolayı bayramlar artık *Hakmiš*'te kutlanmış ve kült uygulamalarını gerçekleştiren rahipleri de *Hakmiš*'e gitmek zorunda kalmışlardır²⁸:

(4') Düşman (tehlikesi ile dolu) yıllarda (5') *Nerik* bayramını *Hakmiš*'te (6') kutlanmaya başladıklarında, Fırtına Tanrısının Rahibi (7') (ile) GUDU-Rahibi *Nerik* kentinden (8') geldiler ve bu (tablette sözü edilen) ayini (artık) (9') orada icra etmeye başladılar ...

²⁴ Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 27)* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2009), 104.

²⁵ Cord Kühne-Heinrich Otten, *Der Saušgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik)* (StBoT 16) (Wiesbaden: Harrassowitz, 1971), 27; Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood* (THeth 26) (Heidelberg: Carl Winter, 2006), 233vd.; Ünal, *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın*, 331.

²⁶ Alparslan, "Das land Hakmiš: Geschichte, Lokalisation und politische Bedeutung einer hethitischen Metropole", 29vd.; Ünal, *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın*, 329, 332.

²⁷ CTH 375.1.A KUB 17.21+KBo 52.14+KBo 51.16+KBo 55.32 IV (5) nu ú-e-eš DINGIR^{MES}-aš ku-it na-[ah-ha-an-f]e-eš nu DINGIR^{MES}-aš A-NA EZEN^{HLA} (6) EGIR-an-pát ar-wa-aš-ta KUR^{URU}Ne-ri-ig-ga-ma-az (7) LÚ^{MES URU}Ga-aš-ga ku-it da-a-an har-kán-zi ú-e-ša (8) A-NA^{IM} URU^{URU}Ne-ri-ik Ú A-NA DINGIR^{MES URU}Ne-ri-ik (9) SÍSKUR^{HLA} URU^{URU}Ha-at-tu-ša-az URU^{URU}Ha-ak-mi-iš-ši (10) up-pí-[(iš-ga-u)]-e-ni ... § (20) nu I-NA KUR^{URU}Ha-ak-mi-iš-ša KASKAL^{HLA-TIM} ap-pa-an-zi (21) nu A-NA^{IM} URU^{URU}Ne-ri-ik^{URU} ku-it SÍSKUR^{URU} NINDA GUR^{HLA}.RA (22) DUG^{URU}iš-pa-an-f[u]-uz-zi GU^{HLA} UDU^{HLA} up-pí-ú-[e-ni] (23) na-at LÚ^{MES URU}Ga-aš-ga KASKAL-ši ša-ru-u-wa-an-z[i] (24) na-at A-NA^{IM} URU^{URU}Ne-ri-ik ta-ra-u-wa-x[(25) Ú-UL ar-nu-an-zi, Singer, *Hittite Prayers*, 43.

²⁸ CTH 737 KUB 28.80 (4') ma-a-an ku-u-ru-ra-aš MU^{HLA}-aš (5') EZEN^{URU}Ne-ri-ik [URU^{URU}Ha-ak-ka₄-mi-iš-ši (6') iš-šu-wa-an da-i-e-er nu LÚ^{IM} (7') LÚ^{URU}GUDU^{URU}Ne-ri-ik-ga-az a[r-h]a² (8') ú-e-ir nu-kán ki-i ma-al-[te-eš]-ša[r] (9') a-pé-e-da-aš da-a-e-ir ..., Kühne-Otten, *Der Saušgamuwa-Vertrag*, 27; Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, 233-234; Ünal, *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın*, 331.

Aslında *Nerik* kültürünün *Hakmiş*'e zorunlu olarak taşınmasından çok önceleri, *Hakmiş* bölgede stratejik konumda yerel bir krallıktır. I.Hattuşili/I.Murşili dönemine tarihlendirilen, Hitit-Hurri mücadelesini konu alan bir metin *Hakmiş*'in geçtiği ilk yazılı belgedir²⁹:

(43)]*Šanahuitta* kentini (44)]x **Hak[miš]** kentine gitti. (45)]x *Hattena* kentine kaçtılar. (46) ha]yattayız^(?). (47)]x *Šanahuitta* kentini (48)]düşmana (karşı) savaşt[ırlar].

Bunun yanı sıra duktusu ile Hitit imparatorluk döneminin sonuna tarihlendirilen ancak Eski krallığın ilk dönemleri hakkında bilgi veren kral listelerinde "**Hakmiş**li Huzziya"ya kurban sunulduğu görülmektedir³⁰:

öy.I (2') [Laba]rna[ya] ay[nı şekilde] 1 sığır 1 koyun, (3') Kadduşi'ye aynı şekilde 1 sığır 1 koyun, (4') Murşili'ye aynı şekilde 1 sığır 1 koyun, (5') Kāli'ye aynı şekilde 1 sığır 1 koyun, (6') Pimpira'ya aynı şekilde 1 sığır, (7') **Hakmiş**li adam Huzziya'ya (8') aynı şekilde [1] sığır 1 koyun ...

Orta Hitit dönemine^(?) tarihlendirilen Alacahöyük mektup fragmanında muhtemelen *Hakmiş*'e bir ordu sevkiyatından bahsedilmekte ve bununla ilgili olarak Zuwa şahıs adı geçmektedir³¹.

²⁹ CTH 13.IA KBo 3.46+KUB 26.75 ay.III (43)]^{URU}Ša-na-ah-hu-it-ta-an (44)]x A-NA ^{URU}**Ha-ak-[miš]-ša pa-it** (45)]x-aš ^{URU}*Ha-at-te-na-aš pār-še-er* (46) h]u-šu-e-wa-ni (47) -]ni ^{URU}Ša-na-ah-hu-it-ta-an (48)]^{LU}KUR-ni za-ah-hi-ya-at-[ta], metnin I.Hattuşili ya da I.Murşili'ye tarihlendirilmesi ile ilgili olarak farklı görüşler hk. Aharon Kempinski-Silvin Koşak, "CTH 13: The Extensive Annals of Hattuşili I (?)", *Tel Aviv* 9, (1982): 87vd.; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=13; Stefano de Martino, *Annali e res gestae antico ittiti* (Pavia: Italian University Press, 2003), 149; "Kent adının yazımında "-miš" hecesinin eksikliğinden literatürde gözden kaçmıştır", Alparslan, "Das land Hakmiš: Geschichte, Lokalisation und politische Bedeutung einer hethitischen Metropole", 31.

³⁰ CTH 661.1 KUB 36.120 öy.I (2') [A-NA ^mLa-ba-a]r-na 1 GU₄ 1 UDU QA-TAM-MA (3') A-NA ^fKad-d'u-ši-i 1 GU₄ 1 UDU QA-TAM-MA (4') A-NA ^mMur-ši-li 1 GU₄ 1 UDU QA-TAM-MA (5') A-NA ^fKa-a-li 1 GU₄ 1 UDU QA-TAM-MA (6') A-NA ^mPi-im-pi-ra 1 GU₄ QA-TAM-MA (7') A-NA ^mHu-uz-zi-ya LÚ ^{URU}**Ha-ak-mi-eš-ša** (8') [1] GU₄ 1 UDU QA-TAM-MA Krş.CTH 661.2 KUB 11.11(+)+KUB 11.4 (3') A-NA ^fTa-wa-an-na-a[n (4') A-NA ^mLa-ba-ar-n[a (5') A-NA ^fKad-du-ši-i [(6') A-NA ^mMur-ši-DINGIR^{LM} ^mx (7') A-NA ^mPi-im-pi-[(8') [L]Ú ^{URU}*Ha-a[k-*; Heinrich Otten, *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie* (Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1968), 122; Amir Gilan, "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 610-611) as Historical Sources", *KASKAL* 11, (2014): 89; Ünal, *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın*, 331.

³¹ CTH 209 ABoT 1.64 (x+1)]x x[(2')]x MA-H[AR (3') ^DUTU^{ŠL}-na-aš[(4') ki-iš-ša-an[(5') ^mZu-wa-a-an³¹ ^mx[(6') I-[N]A KUR ^{URU}**Ha-a[k-mi-iš** (7') nu-wa-ra-aš-kán (8') [na-aš-]ta tu-uz-zi-i[n, Albertine Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter 1. Die Briefe unter ihren kulturellen, sprachlichen und thematischen Gesichtspunkten 2. Die Briefe mit Transkription, Übersetzung und Kommentar* (Texte der Hethiter 15-16) (Heidelberg: Winter, 1989), 236. Ayrıca bkz. Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1991), 108.

x+1]x x[(2')]x huzu[runda (3') Majeste biz[(4') şöyle[(5') Zuwa'yı x[(6')
Ha[kmiš³²] memleketin[d]e [(7') ve o (8') [ve son]ra orduy[u

Kral ile mektuplaşan ve aynı adı taşıyan bir görevli de Ortaköy metinlerinde (Or 90/800³²) tespit edilmiştir. Her iki metinde geçen görevlinin aynı şahıs olabileceği dikkate alındığında, Alacahöyük mektubu II./III.Tuthaliya dönemine tarihlendirilmelidir. Ortaköy'de bulunan bir başka mektuba³³ göre de Kaška kabile topluluklarının *Hakmiš*'in yakın çevresine kadar ilerlemiş olduğu anlaşılmaktadır. I.Şuppiluliuma zamanında aktarılanlar da bu metin bilgilerini doğrular niteliktedir³⁴:

(2')] sıkışt[ırdı]/kuşat[tı]/(etrafını sardı). (3')] **Hakpiš** memleketin[in (4')]
Hakpiš'e sald[ırdılar], (5')] baskı kurar ve **Hak[piš³]** kenti [(6') *Ha*]patha,
Takupta kentleri (7')] kaldılar.

Hakmiš'e düzenlenen bu saldırılarda kentin herhangi bir biçimde Hitit hakimiyetinden çıkıp çıkmadığı ise belirsiz kalmaktadır.

II.Murşili'nin "ayrıntılı yıllıklarında" sıralanan kentler arasında *Hakmiš*'in bulunması, veba salgını ile imparatorluğun düştüğü sıkıntılı süreçte bu yerleşimin Kaška kabile topluluklarının hedefinde olduğunu açıkça göstermektedir. *Hakmiš* bölgesinde bir savaşın olduğu, getirilen kültlerin hiç olmazsa belli bir zaman tehlikede bulunduğu ve kentin fethedilmiş olabileceği de düşünülmektedir³⁵:

³² Harry A.Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom* (Atlanta: Brill, 2009), 258.

³³ "Majeste şöyle (söyler): Şapimuwalı [Kunu]wa³ya söyle!, İşte/bak! Zuzzuhha, *Hakmiš* kentinden düşman konusunu bana yazdı", Aygül Süel, "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", *Belleten* 59/225, (1995): 278.

³⁴ CTH 40.III.a).5.A KBo 14.42 öy. (2') *an-d]a ha-at-ke-eš-š[a-nu-ut* (3') Š]A KUR ^{URU}**Ha-ak-pi-iš-š[a** (4')]^{URU}**Ha-ak-pi-iš-ša** *wa-a[l-ah-hi-ir* (5')]*ta-ma-aš-zi nu-kán* ^{URU}**Ha-a[k³-pi-iš** (6') ^{URU}*Ha]-pa-at-ha-aš* ^{URU}*Ták-ku-up-ta-aš* (7')] *a-aš-šir*, G.F.del Monte, 2009, s.55; krş. 4' KUR ^{URU}*Ha-ak-pi-iš-ša wa-a[l-ak-zi*, (Philo.H.J.Houwink ten Cate, "A New Fragment of the "Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", *Journal of Near Eastern Studies* 25, (1966): 27); 6' ^{URU}*x-x]-pa-at-ha-aš* ^{URU}*Ták-ku-up-ta-aš[-ša* (Philo.H.J.Houwink ten Cate, "A New Fragment of the "Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", 27). KUB 19.22 4-11//KBo 14.42 12vd. ile paraleldir (G.F.del Monte, 2009, s.47, 55); Philo.H.J.Houwink ten Cate, "A New Fragment of the "Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", 27vd.; KBo 14.42 II 8 ve 12. satırlarında geçen *A-BU-YA* "babam" ve II.Murşili'nin (ayrıntılı yıllıklarında) krallığının başında öldüğünü bildiğimiz Hannutti'den bahsedilmektedir. Hannuti diğer metinlerde Aşağı Memleketin geleneksel yöneticisi olarak geçer (KUB 19.29 IV 11-12) bkz. Albrecht Goetze, *Die Annalen des Murşiliš* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967), 18-19; Philo.H.J.Houwink ten Cate, "A New Fragment of the "Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", 27.

³⁵ Alparslan, "Das land Hakmiš: Geschichte, Lokalisation und politische Bedeutung einer hethitischen Metropole", 32.; CTH 61 II.5.B KBo 7.17(+)/KUB 34.33(+)/KBo 14.19(+)/KUB 34.34(+)/KBo 16.11+KBo 14.20(+)/KBo 40.3(+)/KBo 16.10(+)/KBo 16.15+KBo 16.13(+)/KBo 14.44 (6) ... *nu-mu nam-ma ku-ru]-ri-ya-ah-zi* ^{LU}KÜR ^{URU}*Ga-aš-ga-aš-ma* (7)

(6) ... ve ayrıca bana (karşı) sava]şır. Ancak Kaşkallı düşman (7) [şöyle söyledi: "Hatti içinde] veba oldu. (8) [Hatti memleketinin kentleri mah]volmaya başladı". (9)]x **Hakmiş**den *Tuhmutaru* memleketine (10)] *Hurşama* [m]emleketi ve *Tuhmiyara* memleketi (11)]x *Durmita* kentinden, *Durmita* memleketinin (12)] *Tapapanuwa* memleketinin ve *Dahara* ırmağı (13) [ve x-kentini kra] mahvetmişim ve o(nlar) bana düşmanlık yaptı.

Bu hususu destekleyen farklı bir metin ise şöyledir³⁶:

(x+1)]x geçtil[er/aştılar. (2) *Kar]ahna* [kenti] Tanrıları x[(3)]bü[tün²] *Gaska* [(4)]x kuşat[tım... (5)]fakat *Gaşg[a*] [kenti (6) **Hakmiş** memleketi ve [(7)]söz konusu *Haggimša* kenti, [x kenti (8)]kentlerdi.

Göndericisinin ve alıcısının yazıldığı kısımları kırık olan bir mektup fragmanında ise *Hakmiş* kenti ile ilgili olarak *karū karp-* fiili kullanılır³⁷:

(1) [(Büyük Kral) Majeste, x'e] (şöyle) söyler! (2) [İşte/bak! (Büyük Kral) Majeste huzurunda her[şey i]yi, (3)] x ... o gün sevk ettim[, (4) ...] *Hattuša*'da kaldığı [gün, (5) ... v]e bizzat öncesinde **Hakmiş** kentine de el koydum/aldım.

Ağabeyinin *Nerik*'te bayram ritüellerini yapıp *Hattuša*'ya dönmesinden sonra yaşanan *Nerik* işgali üzerine III.Hattuşili "Hakmiş'in

[*ki-iš-ša-an me-mi-iš-ta I-NA ŠÀ URU*H]a-at-ti-wa-kán hi-in-kán ki-ša-at (8) [nu ŠA KUR URU *Hat-ti URU*^{DIDL.HI.A} har-ni]-in-ke-el-ki-u-wa-an ti-i-ya-at (9) -]x-iz-za URU **Ha-ak-piš-ša-za** KUR URU *Tuh-mu-ta-ru* (10) K]UR *Hur-ša-am-ma* Ú KUR *Tu-uh-mi-ya-ra* (11) -]mu URU *Dur-me-et-ta-az* ŠA KUR URU *Dur-me-et-ta* (12) Š]A KUR URU *Ta-pa-pa-nu-wa-ya* ID *Daha-ra* (13) [nu URU . . ku-in LUGAL-u]š har-ni-in-kán har-ku-un nu-mu a-pa-a-š-ša ku-ru-ri-ya-ah-ta, Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 50*, 120-122.

³⁶ CTH 214.14 KBo 22.27 (x+1)]x-'za' za-'a'-i[r (2) URU *Ka-r]a-ah-na* DINGIR^{MEŠ} a-x[(3) URU *Ga-aš-ga-aš hu-u[-ma-an-te-eš⁽²⁾* (4)]x-an an-da wa-ah[-nu-un⁽²⁾ (5) -]za-ma URU *Ga-aš-g[a-* (6)] KUR URU **Ha-ak-miš** 'Ú' [(7) URU *Ha-ag-gim-ša-aš-pát* URU (8) U]RU^{DIDL.HI.A} e-šir, Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 22*, (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 24) (Wiesbaden: Harrassowitz, 2008b), krş. öy.4⁷, Ahmet Ünal, *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey. With Two Excursuses on the "Man of the Storm God" and a Full Edition of KBo 23.27*, (İstanbul: Simurg, 1998), 87-88; Metinde, Kaška kabile toplulukları ile mücadele esnasında adı bilinmeyen ancak belki *Karahna* ile ilgili olabilecek bir sınırın/yerleşimin geçildiği/aşıldığı belirtilmektedir. *Hakmiş* kenti ile birlikte geçen *Karahna* tıpkı diğer çiviyazılı metinlerinde gösterdiği gibi birbirine yakın olmalıdır, Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), 231.

³⁷ Mektubu gönderen olasılıkla (s.7'e göre) "Majeste"dir. III.Hattuşili'nin kenti ele geçirdiğinden bahsettiği mektubun, bir vasalet devlet ile ya da bağımsız bir prensle kral arasındaki bir yazışma olabileceği de değerlendirilmektedir. CTH 209 KBo 18.22 öy. (1) [UM-MA DUTU^{SI} (LUGAL.GAL)-MA A-NA]x QI-BI-MA (2) [ka-a-ša MA-HAR DUTU^{SI} (LUGAL.GAL)] da-pi-[an SI]G₅-in (3) [. . . . . (. .)]x ku-e-da-ni UD^{KAM} pa-ra-a ne-eh-hu-un (4) [. . . (. .) ki-e-da-ni UD²]^{KAM URU} *Ha-at-tu-ši še-eš-zi* (5) [. . . . . (. .) n]u-za-kán URU **Ha-ak-piš-an-na** ka-ru-ú kar-pu-un, Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter*, 389-390; Mark Weeden, "State Correspondence in the Hittite World", *State Correspondence in the Ancient World* (2014): 60.

Kralı” olarak atanır³⁸. Bu tanımlama kuşkusuz Eski Hitit döneminde "Hakmiš'te bulunan yerel krallık geleneğinin" (KUB 36.120³⁹) imparatorluk döneminde de devam ettirilmesi ile ilgilidir. Başkent *Tarhuntašša*'ya taşınması sonrasında yaşanan Kaška saldırılarından *Hakmiš* ve *İštahara*'nın iki kez kurtulduğu ancak bu bölgelerde on yıl boyunca tohum ekilemediği belirtilmektedir⁴⁰:

(14) (Ayrıca *Hakpiš* ve *Iš*)*ta(har)a* ise 2 kez kurtuldular. (15) (... x kapalı idi). Onlar 10 yıl (16) [(tohum ek(e)mediler)]. Ayrıca yıllarca (17) [(ağabeyim Muwatalli, *Hatt*)]i [(memleketinde)] iken (18) [(*Kaška* memleketinin tümüyle savaş)]tılar.

Buna göre II.Muwatalli'nin krallığının bir döneminde bölge yine yoğun Kaška saldırısı ve işgali altındadır. Sonrasında III.Hattušili kendisine verilen az sayıda savaşçı ile Kaşkalar'a karşı başarılı seferler yürütmüş ve ağabeyinin huzurunda ilk önemli icraatını gerçekleştirmiştir. Böylece bölgede iskan edilmemiş kentlerin yönetiminin kendisine bırakılmasını sağlamıştır. Bu noktada *Hakmiš*'in "bölgesel bir idare merkezi rolü"nde olduğu açıktır⁴¹:

³⁸ CTH 101.1 KUB 21.8 öy.II 6'-14', Pierre Cornil-René Lebrun, "La restauration de Nêrik (KUB XXI 8, 9 et 11= Cat. 75)", 15-30; CTH 81.A 1304/u+1683/u+1956/u+KUB 1.1+KUB 19.60+KUB 19.61+KUB 26.44+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.63+KUB 19.62 III 44'-50', Otten, *Die Apologie Hattusilis III.*, 20; CTH 85 KBo 50.56+Bo2026b+KBo 6.29+KUB 23.127+KUB 21.12 22-30, Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription*. KBo 50, 48; III.Hattušili'nin kendisinden *Hakmiš*'in kralı olarak bahsettiği bir diğer metin ise rüya ile ilgilidir. Metin II.Muwatalli ya da Urhi-Tešup dönemine tarihlendirilmektedir, CTH 583 KBo 43.66+KUB 15.5+KUB 48.122 III 10-11, Detlev Groddek, "Fragmenta Hethitica dispersa XIII", *Altorientalische Forschungen* 31, (2004): 78vd.; Alice Mouton, *Rêves hittites. Contributions à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne* (Leiden-Boston: Brill, 2007), 244-255; de Roos, *Hittite Votive Texts*, 71-88; Johan de Roos, "A New Fragment of KUB 15.5+", M.Alparslan-M.Doğan-Alparslan H.Peker (ed.), *VITA-Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol* (İstanbul, 2007b), 633-636.

³⁹ CTH 661.2 KUB 11.11(+KUB 11.4 (3') A-NA ^fTa-wa-an-na-a[n (4') A-NA ^mLa-ba-ar-n[a (5') A-NA ^fKad-du-ši-i [(6') A-NA ^mMur-ši-DINGIR^{LM} ^mx (7') A-NA ^mPi-im-pi-[(8') [L]Ú^{URU}Ha-a[k-; Otten, *Die hethitischen historischen Quellen*, 122; Amir Gilan, "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 610-611) as Historical Sources", 89; Ünal, *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın*, 331.

⁴⁰ CTH 81.A 1304/u+1683/u+1956/u+KUB 1.1+KUB 19.60+KUB 19.61+KUB 26.44+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.63+KUB 19.62 II (14) ^{URU}Ha-ak-piš-(ša-aš-ma-kán^{URU}İš-t))a[(-ha-r))a-aš-ša 2-e-el iš-pár-zi-ir (15) (^{TIM}iš-tap-pa-an e-eš-ta nu-)]uš-ma-aš I-NA MU 10^{KAM} (16) [(NUMUN Ú-UL an-ni-eš-ki-ir pa-ra-a-ma)] MU^{KAM} ^{HIA}-aš ku-e-da-aš (17) [(ŠEŠ-YA ^mNIR.GÁL-iš I-NA KUR ^{URU}Ha-at-t))i e-eš-ta (18) [(nu KUR ^{URU}Ga-aš-ga^{HIA} hu-u-ma-an-te-eš ku-ru-r))i-ya-ah-hi-ir, Otten, *Die Apologie Hattusilis III.*, 10; Söz konusu rakamın III.Hattušili'nin abartılı aktarımı olduğu ve kendisini yüceltmek için kullandığı ile ilgili bkz. Ünal, *Hattušili III.* (2), 63.

⁴¹ CTH 81.A 1304/u+1683/u+1956/u+KUB 1.1+KUB 19.60+KUB 19.61+KUB 26.44+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.63+KUB 19.62 II (52) *nam-ma-kán*

(52) Ayrıca *Hatti*'nin Tanrıları (heykelciklerini) ve ölü ruhlarını yerinden aldı/kaldırdı, (53) ve onları *Tarhuntašša* kentine aşağıya götürdü ve *Tarhuntašša*'yı (merkez olarak) tuttu. (54) O, ayrıca *Durmitta* ve *Kuruštama*'ya ise gitmedi, (55) ve sonra bu memleketleri bana bıraktı. (56) Boş olan memleketleri yönetim için bana verdi: (57) *Išhupitta* memleketi, *Marišta* memleketi, *Hišsašhapa* memleketi, (58) *Katapa* memleketi, *Hanhana* memleketi, *Tarahna* memleketi, *Hattena* memleketi, (59) *Durmitta* memleketi, *Pala* memleketi, *Tumana* memleketi (60) *Gaššiya* memleketi, *Šappa* memleketi, Kırmızı-Irmak memleketi ve altın arabalı savaşçılarının (61) hepsini ben yönettim. Ayrıca *Hakpiš* memleketini (62) ve *Ištahara* memleketini de beni(m) hizmetime verdi. Beni *Hakpiš* memleketinde (63) kral yaptı...

III.Hattušili'nin başarılı Kaška mücadelesi aynı zamanda Hitit imparatorluğunun dış politikasını da etkileyen bir sürece dönüşmüştür. III.Hattušili tüm bu memleketlerden Kadeş'e savaşçılar götürmüştür⁴². Kadeş savaşı dönüşünde Zida'nın oğlu Arma-Tarhunta'nın kışkırtması⁴³ ile *Hakmiš* kendisine düşmanlık yapmış ve bu sorunu da kendi imkanları ile çözmüştür. Artık III.Hattušili kendisinden *Hakmiš*'in kralı, eşinden ise *Hakmiš*'in kraliçesi olarak bahsetmektedir⁴⁴:

DINGIR^{MEŠ} URU *Ha-at-ti* GIDIM^{HLA} -ya *pi-di ni-ni-ik-ta* (53) *na-aš I-NA* URU DU-aš-ša *kat-ta pé-e-da-aš nu* URU DU-aš-ša-an *e-ep-ta* (54) URU *Dur-mi-it-ta-ma-aš* URU *Ku-ru-uš-ta-ma Ú-UL pa-it* (55) *na-aš-ta ke-e-da-aš A-NA* KUR.KUR^{MEŠ} *am-mu-uk an-da da-a-li-ya-at* (56) *nu-mu ke-e* KUR.KUR^{MEŠ} *dan-na-at-ta AŠ-ŠUM MU-IR-DU-UT-TIM pé-eš-ta* (57) KUR URU *Iš-hu-pi-it-ta* KUR URU *Ma-ri-iš-ta* KUR URU *Hi-iš-ša-aš-ha-pa* (58) KUR URU *Ka-ta-pa* KUR URU *Ha-an-ha-na* KUR URU *Da-ra-ah-na* KUR URU *Ha-at-te-na* (59) KUR URU *Dur-mi-it-ta* KUR URU *Pa-la-a* KUR URU *Tu-u-ma-an-na* (60) KUR URU *Ga-aš-ši-ya-a* KUR URU *Šap-pa* KUR İD.SÍG ANŞE.KUR.RA^{MEŠ} LÚ.MEŠ^{İŞ}.GUŞKIN-ya (61) *hu-u-ma-an-da-an am-mu-uk :ta-pár-ha* KUR URU *Ha-ak-piš-ša-ma-mu* (62) KUR URU *Iš-ta-ha-ra-ya İR-an-ni pé-eš-ta nu-mu I-NA* KUR URU *Ha-ak-piš-ša* (63) LUGAL-un *i-ya-at ...*, Otten, *Die Apologie Hattusilis III.*,10-12.

⁴² CTH 81.A 1304/u+1683/u+1956/u+KUB 1.1+KUB 19.60+KUB 19.61+KUB 26.44+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.63+KUB 19.62 II 69-74, Otten, *Die Apologie Hattusilis III.*, 14.

⁴³ Theo P.J. van den Hout, *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV.* (DMOA 25) (Leiden: Brill, 1998), 61.

⁴⁴ CTH 81.A 1304/u+1683/u+1956/u+KUB 1.1+KUB 19.60+KUB 19.61+KUB 26.44+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.66+KUB 26.46+KUB 19.63+KUB 19.62 III (1) [nu-(za)] DUMU.MUNUS ^m*Pé-en-ti-ip[(-šar-)]ri* LÚ SANGA ^t*Pu-du-he-pa-an* (2) [IŠ-TU] INIM DINGIR^{LIM} DAM-an-ni *da-ah-hu-un nu ha-an-da-a-u-en* (3) [nu-un-n]a-aš DINGIR^{LUM} ŠA LÚ MU-DI D[A]M a-aš-ši-ya-tar *pé-eš-ta* (4) [(nu-un-n)]a-aš DUMU.NITA^{MEŠ} DUMU.MUNUS^{MEŠ} *i-ya-u-en nam-ma-mu* DINGIR^{LIM} GAŠAN-YA *Ú-at* (5) QA-DU É^{TI}-wa¹-mu İR-ah-hu-ut nu A-NA DINGIR^{LIM} QA-DU É^{TI}-YA (6) [İR-a]h-ha-ha-at nu-un-na-aš É-ir ku-it e-eš-šu-u-en (7) [(n)]u-un-na-aš-kán DINGIR^{LUM} an-da ar-ta-at nu-un-na-aš É-ir pa-ra-a (8) i-ya-an-ni-iš ka-ni-iš-šu-u-wa-ar-ma-at ŠA DİSTAR GAŠAN-YA e-eš-ta (9) [nu pa(-a-u)]n nu URU Ha-wa-ar-ki-na-an URU Di-el-mu-na-an-na (10) [ú-]e-da-ah-hu-un URU Ha-ak-piš-ša-aš-ma ku-ru-ri-ya-ah-ta (11) [ ]LÚ^{MEŠ} Ga-aš-ga^{HLA} u-i-ya-nu-un na-an IŠ-TU

(1) [ve (bizzat)] Rahip Bentip[(şar)]ri'nin kızı Puduhepa'yı (2) Tanrıçanın sözü [üzeri]ne eşliğe/karılığa aldım ve düzen kurduk, (3) [ve biz]e Tanrıça k[ar]ı-koca sevgisi verdi. (4) [Bi]z erkek ve kız çocuklar yaptık. Ayrıca Sahibem Tanrıça bana rüyada göründü: (5) "Ailen/evin ile birlikte beni(m) hizmetime gir" ve ailem/evim ile birlikte Tanrıçanın hizmetine (6) girdik. Kurduğumuz evimize (7) Tanrıça girdi ve bizim evimiz ileriye (8) gitti o Sahibem Tanrıça *IŞTAR*'ın lütfu sayesinde oldu. (9) [Gi(tti)]m ve *Hawarkina* kenti ve *Delmuna* kentini (10) [in]şa ettim. **Hakpiš** ise düşmanlık yaptı. (11)]... Kaşkalar'ı gönderdim ve onu gücümle iyi yaptım/düzene soktum, (12) [ve bizz]at ben **Hakpiš** kralı oldum karım da (13) **Hakpiš** (kraliçesi) oldu.

II.Muwatalli'den sonra, Hatti memleketinin yönetimine onun ikinci derece karısından olan oğlu Urhi-Tešup geçmiştir. Urhi-Tešup kısa süre içerisinde III.Hattušili'nin yönetimindeki kentleri elinden almaya kalkmıştır. III.Hattušili yönetimden tamamen uzaklaştırılması anlamına gelen *Hakmiš* ve *Nerik* kentlerinin de kendisinden alınmasıyla birlikte Urhi-Tešup'a karşı savaş açmıştır. Bu savaş sonrası III.Hattušili "Büyük Kral" olarak tahtta geçmiş, *Hakmiš* ise yine bölgesel bir merkez olarak önemini korumuştur. Ancak *Nerik* Tanrıları için kutlanan festivallerin tekrar asıl yerine taşınması ile dini önemini nispeten yitirmiştir. *Nerik*'te başarılarından dolayı yüceltilen (CTH 83 KUB 19.8 (*Dupl.*KUB 19.9))⁴⁵ IV.Tuthaliya ise *Nerik*'in Fırtına Tanrısının hizmetine rahip olarak atanmıştır. III.Hattušili *Hattuša*'da Büyük Kral olarak *Arinna*'nın Güneş Tanrıçası ve Gökyüzünün Fırtına Tanrısının baş rahibi iken, oğlu IV.Tuthaliya da *Nerik*'in Fırtına Tanrısı rahibi ve dolayısıyla tahtın varisi olmuştur (CTH 386.1 KUB 36.90+Bo 10317)⁴⁶.

Hakmiš ile ilgili imparatorluğun son yıllarında II.Šuppiluliuma dönemine ait, kırık olduğundan içeriği hakkında fazla bilgi edinilemeyen bir metinde yine III.Hattušili'nin dönemine ait bilgiler aktarılmaktadır⁴⁷:

NÍ.TE-YA SIG₅-ah-hu-un (12) [nu-z]a am-mu-uk LUGAL KUR^{URU} **Ha-ak-piš** ki-iš-ha-ha-at MUNUS^{TUM}-ma-za (13) U^{URU} **Ha-ak-piš** ki-iš-ta-at, Otten, *Die Apologie Hattusilis III.*, 16.

⁴⁵ K.Kaspar Riemschneider, "Hethitische Fragmente historischen Inhalts aus der Zeit Hattušilis III.", 117.

⁴⁶ Haas, *Der Kult von Nerik*, 175-183; Lebrun, *Hymnes et Prières Hittites*, 363-365, 369-370; Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, 596; Singer, *Hittite Prayers*, 106-107; E.Rieken et al. (ed.), *hethiter.net*: CTH 386.1 (Expl. A, 10.06.2015).

⁴⁷ Theo P.J. van den Hout, "Review, H.Otten-Ch.Rüster 2003 (KBo 44)", *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 96, (2006): 285; CTH 212.16 KBo 45.273 öy. (x+1) ⁽¹⁾]x[(2') [. LU]SANGA [(3') [^mK]a-ra-an-ni[-iš (4') ^mLu-wa-an-za-aš-š[a § (5') 1^{NU-TM} GIŠ^{LE}.U[₅ (6') ŠA^{URU} **Ha-ak-miš-š[a** (7') KASKAL ^mZu-ú-pád-d[a (8') A-BI A-BI D^{UTU}ŠI^{zi}-za-ká[n (9') LUGAL-iz-na-an-ni e-š[a-at, Hanna Roszkowska-Mutschler, *Hethitische Texte in Transkription*. KBo 45 (Dresden: Harrassowitz Verlag, 2005), 331.

(x+1)⁽¹⁾]x[(2')]rahip [(3') K]aranni[(4') [ve] Luwanza[§ (5') bir tahta table[t
(6') *Hakmiş* kentinin[(7') yolu Zupadd[a (8') bizzat majestenin büyükbabası[
(9') krallığa ot[urdu.

Genel Değerlendirme:

Nerik kenti krallığın ilk yıllarından itibaren Hitit-Kaşka ilişkilerinde önemli bir unsur olarak yüzyıllarca bölge ilişkilerini şekillendirmiştir. *Nerik* kültürünün *Hakmiş*'de devam ettirilmesinin coğrafi ve ekonomik sebeplerinin yanı sıra Eski Hitit döneminde *Hakmiş* kralının *Nerik*'in kült uygulamalarındaki bağı da dikkate alınmalıdır (CTH 678 KBo 20.23 (Dupl. KUB 53.18)).

I.Muwatalli'nin krallığında *Nerik*'in kaybedilmesi hem III.Hattuşili hem de IV.Tuthaliya dönemlerine ait bilgiler ile çelişmektedir. Bu bilgiler ışığında, II.Hantili döneminde kaybedilen *Nerik*'in kısa bir süre de olsa I.Muwatalli döneminde yeniden Hitit hakimiyetinde olduğu değerlendirilmeli ya da imparatorluk ilk dönem kralları tarafından II.Hantili adının bilinçli olarak anılmadığı dikkate alınmalıdır.

Ortaköy mektuplarına göre o dönem *Hakmiş* işgal tehlikesi altındadır ve bu bilgi Alacahöyük'te bulunan mektupla da (CTH 209 ABoT 1.64) doğrulanmaktadır. Buna göre Ortaköy ve Alacahöyük mektuplarında tespit edilen Zuwa adlı görevli aynı şahıs olmalı ve Alacahöyük mektubu da II./III.Tuthaliya dönemine tarihlendirilmelidir.

II.Murşili'nin *Nerik*'e seferleri ve sonrasında II.Muwatalli'nin *Nerik*'te tanrıların bayramlarını kutlaması, *Nerik*'in yeniden hakimiyeti ve kült uygulamalarındaki yenilenme çabalarının III.Hattuşili'den önce başladığını göstermektedir. III.Hattuşili'nin başlangıçta *Hakmiş* kralı olması, daha önceleri *Hakmiş*'te bulunan yerel bir krallık geleneğinin devamı olarak görülmelidir. Hitit devlet pantheonunda *Nerik*'in Fırtına Tanrısının, *Arinna*'nın Güneş Tanrıçası karşısındaki konumu ile *Hakmiş*'in ve *Hakmiş* kralının da Hatti memleketi "Büyük Kral"ı karşısındaki konumunun benzer olduğu vurgulanmıştır. Böylece III.Hattuşili'nin ve oğlu IV.Tuthaliya'nın *Nerik*'in ele geçirilmesinde oynadıkları rol önemli bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Ağabeyinin Büyük Krallığı süresince uyguladığı görevler ve aldığı kararlarla imparatorluğun başına geçecek uygun politikalar geliştiren III.Hattuşili için *Hatti*'nin tek ve mutlak kralı olma sürecinde *Nerik* ve *Hakmiş* önemli rol oynamışlardır. III.Hattuşili'nin bölgede geliştirerek uyguladığı hem askeri hem de barışçıl politikalar imparatorluğun sadece Anadolu içerisinde değil aynı zamanda Kuzey Suriye ve Mısır politikalarını da etkilemiştir.

Nerik ve *Hakmiš* krallığının ilk yıllarından itibaren stratejik, politik, dini ve ideolojik öneme sahip iki kenttir. Onların zamanla farklılaşan statüleri ve gelişimleri özellikle imparatorluk döneminin stratejik siyasi propagandasını belirlemiştir.

NERİK ve HAKMİŞ Memleketlerinin Tarihsel Süreci

Krallar	İçerik-Durum	Dönemi	Katalog
Hitit Krallığı Öncesi			
	NERİK	HAKMİŞ	
?	Dua ve ritüel metinlerinde <i>Nerik</i> kentinde yaşanan bir felaketin izleri görülebilmektedir.	III.Hattuşili III.Hattuşili Eski Hitit	• CTH 383 • CTH 671 • CTH 676
Eski Hitit Dönemi			
?	<i>Nerik</i> , Hitit kanunlarında ayrıcalıklı bir konumdadır.	Merkezi bir Hitit yönetiminin tam da geliştiril(e)mediği dönemlerde <i>Hakmiş</i> 'te yerel bir krallık bulunmaktaydı (Huzziya).	Eski Hitit • CTH 291 • CTH 661.1
I.Hattuşili ya da I.Murşili		<i>Hakmiş</i> bölgesinde askeri seferler düzenlendi.	I.Hattuşili ya da I.Murşili • CTH13.I.A
Telipinu	Kaşkalı düşman üzerine sefer düzenlendi.		I.Murşili • CTH 61
II.Hantili	Kaşka kabile topluluklarının saldırısına uğradı ve <i>Nerik</i> kenti yitirdi.		II.Hattuşili IV.Tuthaliya • CTH 81 • CTH 524 KUB 25.21
I.Muwatalli	I.Suppiliuma'nın kahramanlıklarında Muwatalli ile <i>Nerik</i> memleketi ve Kaşka'dan bahsedilmektedir. Kralın bölgede seferleri vardır. <i>Nerik</i> yeniden düşman tarafından ele geçirilmiştir.		I.Murşili • CTH 40 • CTH 214.7 KUB 21.20
I./II.Tuthaliya	Aşşuwa'ya (Batı Anadolu) seferdeyken, "Kaşkallı düşman" Hatti'ye saldırdı. Tuthaliya Kaşkalar'la savaştı.		I./II.Tuthaliya • CTH 142
I.Arnuwanda	Kaşka yağmaları tanrılara şikayet edildi. <i>Hakmiş</i> 'te <i>Nerik</i> kenti kült uygulamalarını gerçekleştirebilmek için çeşitli anlaşmalar yapıldı.	İşgal altındaki <i>Nerik</i> 'in Fırtına Tanrısına ait kült malzemeleri <i>Hakmiş</i> 'e gönderilmekteydi.	I.Arnuwanda • CTH 375 • CTH 137-140
II./III.Tuthaliya	Kaşka saldırıları ile ilgili olarak, <i>Tapikka</i> 'da çok sayıda yazışma/mektup bulundu.		II./III.Tuthaliya • HKM
	II./III.Tuthaliya ve oğlu Suppiliuma Kaşkalarla savaştı. Kaşkalar <i>Hattusa</i> 'ya saldırdı.		II.Murşili • CTH 40
?		Orta Hitit dönemine ait Alacahöyük'te bulunan bir mektup fragmanında <i>Hakmiş</i> 'e bir ordu gönderilmiştir.	I./III.Tuthaliya? • CTH 209 ABoT 1.64
Hitit İmparatorluk Dönemi			
I.Suppiliuma	I.Muwatalli döneminde kaybedilen <i>Nerik</i> ve yakın çevresinde seferler düzenledi.	<i>Hakmiş</i> memleketine Kaşka kabile topluluklarıncı saldırdı. Hatti memleketinde olan veba salgınının dolaylı işlerinde <i>Hakmiş</i> 'in de bulunduğu çok sayıda kent hedef haline geldi.	II.Murşili • CTH 40 • CTH 61
II.Murşili	Kaşka seferleri ile <i>Nerik</i> ve yakın çevresi kontrol altına alınmaya çalışıldı. <i>Nerik</i> kentine giderek ritüellerini gerçekleştirdi.	Harap olan Hatti memleketlerinden bahsedilirken <i>Hakmiş</i> kent adıda sayılmaktadır. <i>Hakmiş</i> memleketinde yeniden Hitit hakimiyeti sağlandı.	II.Murşili II.Hattuşili IV.Tuthaliya • CTH 61 • CTH 81.A. • CTH 85 • CTH 101 • CTH 214.2 KUB 31.14
II.Muwatalli	Başkenti <i>Tarhuntaşša</i> 'ya taşıdı. Yukarı Ülke'nin yönetimi III.Hattuşili'ye verildi. <i>Nerik</i> kentine giderek ritüellerini gerçekleştirdi.	<i>Hakmiş</i> ve <i>Istahara</i> memleketlerine Kaşka saldırıları gerçekleşti. <i>Hakmiş</i> memleketinin yönetimini III.Hattuşili'ye bıraktı.	II.Hattuşili III.Hattuşili • CTH 81 • KUB 21.8 • CTH 85
III.Hattuşili	<i>Nerik</i> kenti gibi yitirilmiş ve bir daha geri alınamamış bölgeler Hitit etki alanına alındı ve topraklar genişletildi. Diplomatik yaklaşımlarla kuzey bölgesindeki birçok yerleşim Hitit hakimiyetine alındı. <i>Nerik</i> ve yakın çevresine seferler düzenlenerek bölge Hitit hakimiyetine alındı.	Büyük kral olmadan önce <i>Hakmiş</i> 'in kralı olarak bölgenin yöneticisiydi.	II.Hattuşili • CTH 81 • KUB 5.1 • CTH 209 KBo 18.22 • CTH 85
IV.Tuthaliya	<i>Nerik</i> seferlerinde aktif rol alarak babası III.Hattuşili tarafından <i>Nerik</i> kenti rahibi oldu.		II.Hattuşili • CTH 83 KUB 19.8

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Alp, Sedat. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Alparslan, Metin. “Das land Hakmiş: Geschichte, Lokalisation und politische Bedeutung einer hethitischen Metropole”, *7.Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 25-31 Ağustos 2008*, Ankara: Anıt, (2010): 29-44.
- Archi, Alfonso. “I modi della memoria”, ed.F.Pecchioli Daddi, M.C.Guidotti, *Narrare gli eventi. Atti del Convegno degli Egittologi e degli Orientalisti italiani in margine alla mostra "La battaglia di Qadesh (Studia Asiana 3)*. 21-28. Roma, 2005.
- Arıkan, Yasemin. “Hitit Duaları”, *Anadolu/Anatolia Anı-Armağan Serisi Ek Dizi III.3* (2019): 31-42.
- Beal, Richard H. *The Organisation of the Hittite Military*. Heidelberg: Winter, 1992.
- Beal, Richard H. “Seeking Divine Approval for Campaign Strategy-KUB 5.1+KUB 52.65”, *Ktama 24* (1999): 51-54.
- Bozgun, Şafak. “Nerik, Hakmiş ve Yakın Çevresinin Lokalizasyonu Hakkında”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 59.1* (2019): 152-180.
- Bozgun, Şafak-Savaş, Ö.Savaş. “CTH 676 Nerik Kenti Arınma Ritüeli”, *Archivum Anatolicum 11.1*, (2017): 75-96.
- Bryce, Trevor. *The Kingdom of Hittites*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Carruba, Onofrio. “Muwatalli I.”, *X.Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, (1990): 539-554.
- Cornil, Pierre-Lebrun, René. “La restauration de Nêrik (KUB XXI 8, 9 et 11= Cat. 75)”, *Hethitica 1* (1972): 15-30.
- de Martino, Stefano. *Annali e res gestae antico ittiti*. Pavia: Italian University Press, 2003.
- de Martino, Stefano. “Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III”, *Altorientalische Forschungen 32* (2005): 291-321.
- de Roos, Johan. “Who was Kulušhepa?”, *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux 29* (1985-1986): 74-83.
- de Roos, Johan. *Hittite Votive Texts*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2007a.
- de Roos, Johan. “A New Fragment of KUB 15.5+”, ed.M.Alparslan-M.Doğan-Alparslan H.Peker, *VITA-Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*. 633-636. Istanbul, 2007b.
- del Monte, Giuseppe F. *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement, RGTC 6/2*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1992.

- del Monte, Giuseppe F. *L'opera storiografica di Mursili II re di Hattusa, Vol. I: Le gesta di Suppiluliuma*. Pisa: Edizioni Plus, 2009.
- del Monte, Giuseppe F.-Tischler, Johann. *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte*. Wiesbaden: Isd, 1978.
- Dinçol, Ali-Yakar Jak. "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında", *Belleten* 38 (1974): 563-572.
- Freu, Jacque. "De l'ancien royaume au nouvel empire. Les temps obscurs de la monarchie hittite", *2 Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia. Pavia 28 giugno-2 Luglio 1993*, Pavia: Gianni Iuculano, (1995): 133-148.
- Garstang, John. "Samuha and Malatia", *Journal of Near Eastern Studies* 1-4, (1942): 450-459.
- Garstang, John-Gurney, Oliver R. *The Geography of the Hittite Empire*, London: Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara, 1959.
- Gilan, Amir. "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 610-611) as Historical Sources", *KASKAL* 11 (2014): 86-101.
- Goetze, Albrecht. *Die Annalen des Muršiliš*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967".
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KUB 55*, Dresden: Verlag der TU Dresden, 2002.
- Groddek, Detlev. "Fragmenta Hethitica dispersa XIII", *Altorientalische Forschungen* 31 (2004): 75-86.
- Groddek, Detlev. "Die neuen Fragmente der Deeds of Šuppiluliuma. Vorläufige Bemerkungen", *Res Antiquae* 5 (2008a): 109-119.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KBo 22, Dresdner Beiträge zur Hethitologie* 24, Wiesbaden: Harrassowitz, 2008b.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KBo 50, Dresdner Beiträge zur Hethitologie* 28, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008c.
- Güterbock, Gustav H. "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal of Cuneiform Studies* 10 (1956): 41-68, 75-98, 107-130.
- Haas, Volkert. *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*. Roma: Papstliches Bibelinstitut, 1970.
- Haas, Volkert. *Geschichte der hethitischen Religion*. Handbuch der Orientalistik, Leiden: E.J.Brill, 1994.
- Hagenbuchner, Albertine. *Die Korrespondenz der Hethiter 1. Die Briefe unter ihren kulturellen, sprachlichen und thematischen Gesichtspunkten 2. Die Briefe mit Transkription, Übersetzung und Kommentar* (Texte der Hethiter 15-16). Heidelberg: Winter, 1989.
- Hoffner, Harry A. *The Laws of the Hittites. A Critical Edition*. Leiden-New York-Köln: Brill, 1997.

- Hoffner, Harry A. *Letters from the Hittite Kingdom*. Atlanta: Brill, 2009.
- Houwink ten Cate, Philo.H.J. "A New Fragment of the "Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", *Journal of Near Eastern Studies* 25 (1966): 27-31.
- Houwink ten Cate, Philo.H.J. "The Bronze Tablet of Tudhaliyas IV and its Geographical and Historical Relations", *Zeitschrift für Assyriologie* 82 (1992): 233-270.
- Kempinski, Aharon-Košak, Silvin. "CTH 13: The Extensive Annals of Hattušili I (?)", *Tel Aviv* 9 (1982): 87-116.
- Klengel, Horst. *Geschichte des hethitischen Reiches*. Handbuch der Orientalistik, Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999.
- Klinger, Jörg. "Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit", *Eothen* 11 (2002): 437-451.
- Kühne, Cord-Otten, Heinrich. *Der Saušgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik)* (StBoT 16). Wiesbaden: Harrassowitz, 1971.
- Lebrun, René. *Hymnes et Prières Hittites*, Louvain-la-Neuve: Centre d'histoire des religions, 1980.
- Macqueen, James G. "Nerik and its Weather-God" *Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara* 30 (1980): 179-187.
- Miller, Jared. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. SBL Dissertation Series, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Mouton, Alice. *Rêves hittites. Contributions à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Neu, Erich. *Althethitische Ritualtexte im Umschrift* (StBoT 25). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980.
- Otten, Heinrich. *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie*. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1968.
- Otten, Heinrich. *Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung* (StBoT 24). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1981.
- Popko, Maciej. "Zur Datierung des Tawagalawa-Briefes", *Altorientalische Forschungen* 11 (1984): 199-203.
- Riemschneider, Kaspar K. "Hethitische Fragmente historischen Inhalts aus der Zeit Hattušilis III.", *Journal of Cuneiform Studies* 16 (1962): 110-121.
- Roszkowska-Mutschler, Hanna. *Hethitische Texte in Transkription*. KBo 45. Dresden: Harrassowitz Verlag, 2005.
- Singer, Itamar. *The Hittite KI.LAM Festival, Part I* (StBoT 27). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*, Atlanta: SBL, 2002.
- Singer, Itamar. "Who Were the Kaška?", *Phasis* 10 (2007): 166-178.

- Soysal, Oğuz. “Hattice metinlerde dört önemli kent ve bunların rahipleri”, ed. D.Groddek, M.Zorman, *Tabularia Hethaeorum-Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag* (DBH 25). 653-658. Wiesbaden: Harrassowitz 2007.
- Stavi, Boaz. *The Reign of Tudhaliya II and Šuppiluliuma I. The Contribution of the Hittite Documentation to a Reconstruction of the Amarna Age* (THeth 31). Heidelberg: Winter, 2015.
- Süel, Aygöl. “Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı”, *Belleten* 59/225 (1995): 271-283.
- Taggar-Cohen, Ada. *Hittite Priesthood* (THeth 26). Heidelberg: Carl Winter, 2006.
- Taracha, Piotr. *Religions of Second Millennium Anatolia (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 27)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009.
- Tischler, Johann. *Hethitische Texte in Transkription. KUB 56 und KUB 57* (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 49). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016.
- Ünal, Ahmet. *Hattušili III. Teil 1: Hattušili bis zu seiner Thronbesteigung (Texte der Hethiter 3/4)*. Heidelberg: Carl Winter, 1974.
- Ünal, Ahmet. *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey. With Two Excursuses on the “Man of the Storm God” and a Full Edition of KBo 23.27*, İstanbul: Simurg, 1998.
- Ünal, Ahmet. *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi Puduhepa ve Zamanı*. Ankara: Hitit Üniversitesi, 2014.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*. Ankara: Bilgin Kitabevi, 2016.
- van den Hout, Theo P.J. *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*. (DMOA 25). Leiden: Brill, 1998.
- van den Hout, Theo P.J. “Review, H.Otten-Ch.Rüster 2003 (KBo 44)”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 96 (2006): 280-283.
- von Schuler, Einar. *Die Kaşkäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin: Walter de Gruyter, 1965.
- Weeden, Mark. “State Correspondence in the Hittite World”, *State Correspondence in the Ancient World* (2014): 32-63.